

УДК 2-8.378*А. Вініченко**Університет менеджменту освіти**м. Київ*

**ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ЦЕРКОВНО-
ПАРАФІЯЛЬНОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ**

Анотація: у статті аналізуються особливості становлення церковно-парафіяльної школи в освітній системі Російської імперії, її сприйняття та розуміння простим населенням і роль, яку їй відводили очільники держави. З'ясовано, що система парафіяльного шкільництва остаточно сформована у період діяльності обер-прокурора К. П. Победоносцева, який вважав її основою морального виховання суспільства, оскільки поєднання школи та церкви створює необхідні умови для правильного морального виховання молоді, чого не може дати виключно світська освіта

Ключові слова: церковно-парафіяльна школа, синод, обер-прокурор, духовенство, народна освіта, училищні ради.

А. Виниченко

**ПРОЦЕСС СТАНОВЛЕНИЯ СИСТЕМЫ ЦЕРКОВНО-
ПРИХОДСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ ХІХ В.: СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ
АСПЕКТ**

Аннотация: в статье анализируются особенности становления церковно-приходской школы в образовательной системе Русской империи, ее восприятие и понимание простым населением и роль, которую ей

отводило государство. Выяснено, что система приходской школы окончательно сформирована в период деятельности обер-прокурора К. П. Победоносцева, который считал ее основой морального воспитания общества поскольку сочетание школы и церкви создает необходимые условия для правильного морального воспитания молодежи, чего не может дать исключительно светское образование

Ключевые слова: *церковно-приходская школа, Синод, обер-прокурор, духовенство, народное образование, училищные советы.*

A. Vinichenko

PROCESS OF INCIPIENCE OF THE SYSTEM OF PAROCHIAL CHURCH EDUCATION IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE XIX CENTURY: SOCIAL AND POLITICAL ASPECTS

Annotation. *This article deals with the features of incipience of the parochial church schools in the educational system of the Russian Empire, its people's perception and understanding and its role, which was assigned by the heads of empire. It was found that the system of parochial school finally formed in the period of the chief prosecutor K. P. Pobyedonostsev. He considered it as the basis of moral education of society, because the combination of school and church creates the necessary conditions for the proper moral education of youth, which secular education cann't give.*

Key words: *parochial church school, synod, the chief prosecutor, clergy, public education, instituted councils.*

Постановка проблеми. Релігія завжди відігравала важливу роль у житті суспільства. Саме вона представляє собою одну з визначальних характеристик тієї або іншої цивілізації. Православ'я відіграло значну роль в становленні Російської держави і формуванні менталітету населення, з православ'ям багато століть було пов'язано і розвиток культури.

Православна церква як складний соціальний інститут, що знаходиться в тісній взаємодії з державою і суспільством, за допомогою своєї діяльності мала величезний вплив на усі сфери суспільного розвитку. Безпосередньо це стосувалося діяльності у сфері початкової освіти суспільства, а саме організації церковно-парафіяльних шкіл. Їх діяльність в різні історичні періоди посідала визначне місце в житті народу і отримувала неоднозначні оцінки дослідників, тому і нині зберігає свою наукову актуальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження діяльності церковно-парафіяльних шкіл в контексті протиставлення світським освітнім закладам прослідковується в радянській історіографії¹. В останнє десятиліття ХХ ст. проблема діяльності та значення православної церкви, у тому числі її внесок у розвиток освітньої сфери, набуває все ширшої популярності в наукових колах. Дослідження стосуються не лише загальнодержавного контексту проблеми (фінансування, облаштування, утримання, педагогічний склад)², а й регіональних особливостей формування парафіяльного шкільництва³

Мета – розглянути особливості процесу становлення церковно-парафіяльного шкільництва та його політичне і суспільне значення в період реформ другої половини ХІХ ст. в Російській імперії.

Виклад основного матеріалу

Політика у сфері народної освіти була складовим елементом внутрішньої політики царської Росії. Адже школа була першою сходинкою до становлення інтелектуального потенціалу суспільства.

Початкова освіта в середині ХІХ ст. перебувала у підпорядкуванні різних відомств: міністерства державних маєтностей, міністерства

---

¹ Русское православие: веки истории. – М., 1989.; Грекулов Е.Ф. Православная церковь – враг просвещения. – М., 1962.

² Федоров В. А. Русская православная церковь и государство. Синодальный период. 1700 – 1917. – М., 2003.

³ Козлов К. Г. Политика русской Православной Церкви в области образования и ее реализация в деятельности епархий Центрального Черноземья. 1894–1914 гг.: автореф. дис. ... канд. истор. наук. - Белгород, 2005; Бан И.К. Церковно-приходские школы в период министерства Д.А.Толстого (1866-1880 гг.) // Клио.– 1999. - №3 (9) - С.171-183.

внутрішніх справ, Святійшого Синоду (більше ніж половина всіх училищ), міністерства народної освіти (близько 20 % училищ)⁴. Водночас у дев'яти українських губерніях, з населенням понад 23,5 млн. осіб було 1,320 початкових шкіл різних типів, в яких навчалось 67,129 учнів. Хоча у Волинській та Подільській губерніях на 400 – 435 жителів припадав лише один учень, але майже 98% дітей шкільного віку не навчалось у школах⁵.

Початком офіційного існування шкіл при церквах та монастирях став 1836 рік, коли був виданий особливий указ по духовному відомству, за яким православне духовенство запрошувалося та заохочувалося до заснування шкіл при церквах та монастирях для «настанови дітей поселенців в необхідних початкових знаннях»⁶. Слід зазначити, що за парафіяльними училищами закріпилася назва «церковно-парафіяльні школи» (використовувалися також назви: «священницькі школи», «церковні школи», «школи для поселенських дітей»).

У зазначений період здійснювалася ліберальна політика уряду в галузі народної освіти, створювалися умови для залучення громадськості та приватної ініціативи до освітньої справи. Їх утримання покладалося або на самих селян, або на поміщиків та церкву, що сприймалося у суспільстві як нова повинність. Наприклад, благочинний Іоан Смолодович у звіті про становище шкіл в підзвітному йому Радомишльському повіті зазначав, що в оглянутих школах діти навчаються початковим основам грамоти. Крім того, за його словами, є хлопці, яким «вручили псалтир та часослов» з метою залучення їх на богослужінні як читців та півчих. Здебільшого наставниками в школах були священники, тоді як причетники не брали такої участі у

---

⁴Петренко І.М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.). – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. – 161 с.

⁵Історія релігій в Україні. Т.3: православ'я в Україні. / ред. А.Колодний. – К.: Український центр духовної культури, 1999. – С.280.

⁶Организация центрального управления духовными училищами: историческая справка. – СПб.: Б.м.и., 1907. – С.3–5.

вихованні дітей «в деяких випадках через ведення нетверезого способу життя чи малограмотності»⁷.

Але в таких школах було відсутнє стабільне фінансування як від місцевих поміщиків, так і від батьків, які скаржилися на тягар різних повинностей та податків на користь Уряду. Крім того, батьки неодноразово скаржилися благочинному і на жорстоку поведінку деяких дячків щодо їхніх дітей, яких використовували для фізичної праці⁸.

Активізація державних реформ порушила питання щодо значення вище вказаного. Духовенство інтенсивно долучається до розвитку народної освіти саме зі скасуванням кріпацтва в 1861 р. Це підтверджує велика різниця між кількістю шкіл та учнів в них за 1860–1861 рр. Так, в 1860 р. всіх шкіл було лише 7.907, а учнів в них 133.666, тоді як в 1861 р. число перших досягло 18.587, останніх – 320.350. Лише за один 1861 р. відкритих церковно-парафіяльних шкіл нараховувалося до 10.680, а учнів у них – 186.684 .

14 червня 1864 р. на законодавчому рівні було прийняте «Положення про початкові народні училища», що визначило відповідальних за освітню діяльність – Міністерство народної просвіти, земства та духовенство. Так, цей законопроект закріпив за православним духовенством відповідальність формування та розвитку народної освіти на рівні з іншими державними установами. Відповідно, під час реформи були створені губернські та повітові училищні ради, до складу яких входили як представники світської, так і духовної гілок влади. Законодавством передбачалось, що очолюватиме губернські училищні ради єпархіальний архієрей, хоча до їх складу входили як представники світської влади, так і духовенство. Крім того, представники духовенства мали можливість зайняти керівні посади і в повітових училищних радах, оскільки єпархіальний архієрей затверджував подані кандидатури. Але цей законопроект у своїх постановах містив положення, які

---

⁷ЦДІАК України, ф.127, оп. 961, спр. 156, арк.1–3.

⁸Там само. – арк.15.

в подальшому спричинили непорозуміння між Синодом та Міністерством народної освіти, оскільки ст. 9 «Положення» передбачала, що міністерства та Синод могли відкривати нові школи на свій розсуд, лише інформуючи про це училищні ради.

Таке формулювання зводило нанівець ініціативу духовенства у формуванні освітніх закладів в регіонах. До того ж, цей закон залишав останнє слово у вирішенні освітніх питань за Міністерством народної освіти, оскільки губернські училищні ради повинні були узгоджувати свої рішення з відомствами міністерства, відповідно, у своїй роботі єпархіальний архієрей як голова училищної ради мав виконувати розпорядження світської влади, особливо це стосувалося узгодження питань фінансової політики⁹.

Зважаючи на те, що духовні особи загалом не відзначалися високим рівнем добробуту і частину своїх прибутків вони віддавали на забезпечення шкіл – це ще більше ускладнювало їхнє матеріальне становище. Самостійно розпоряджатися справами священики могли лише в тих училищах, які вони самі відкрили, але, крім того, священик був зайнятий парафіяльними справами і не мав можливості без допомоги належно виконувати вчительські функції. А для того, щоб найняти помічника чи ще одного викладача, бракувало коштів як на платню, так і на утримання самого освітнього закладу¹⁰. Священик переконував парафіян віддавати своїх дітей в школи, розподіляв заняття, приймав та випускав учнів. Сам курс предметів, які викладалися в школах, складався з вивчення дітьми Закону Божого, читання книг церковного та громадського шрифту, граматики, початкових правил арифметики, а інколи і церковного співу. Проте навчання всім вищевказаним предметам у школі проводила одна особа.

Тому, у порівнянні з земськими школами, які мали вагому підтримку з боку світської влади, церковно-парафіяльні школи втрачали свої позиції та в

---

⁹Положение о начальных народных училищах // ЯЕВ – 1874, 23 января, Часть официальная.

¹⁰ОР РГБ, ф.262, картон 47, д.10,л.21.

кінцевому результаті занепадали чи повністю переходили у відомство цих самих земств.

Водночас, за загальними відгуками єпархіального керівництва, в процесі проведення реформи перепонами для участі духовенства в народній освіті, передусім, були відсутність свободи дій і перебування його більшою чи меншою мірою залежним від світського керівництва, вплив якого не завжди був сприятливим для розвитку справи. Не менш важливий вплив на це мало і ставлення самих селян та сільської влади до освіти, а воно, в більшості випадків, було байдужим. Так, наприклад, з благочинних звітів бачимо, що серед причин зменшення кількості учнів називали відсутність серед батьків розуміння користі освіти, оскільки більш вигідним вони вважали залишати дітей вдома для ведення господарських справ, чим брати найманців. Через бідність в теплу пору року селяни віддавали своїх дітей 10-13 років працювати на завод, але в зимову пору не відправляли в школу через відсутність теплового одягу та взуття. Крім того, діти в багатодітних родинах доглядали за своїми меншими братами та сестрами. Через відсутність опалення в приміщеннях шкіл учні мерзли та хворіли, тому батьки залишали їх вдома, а в деяких родинах була одна пара взуття на 5–6 осіб¹¹.

Але саме церковно-парафіяльна освіта, з погляду загальнодержавної стратегії освіти, була основою морального виховання суспільства, оскільки поєднання школи та церкви створює необхідні умови для правильного морального виховання молоді, чого не може дати виключно світська освіта: «таким могутнім засобом виховання, яке міститься в нашому богослужінні, не володіє жодне інше християнське суспільство, тим більше жодна наукова система і жодна громадська установа»¹².

Слід наголосити й на тому, що під час реалізації реформ при багатьох церквах були відкриті парафіяльні опікунства, які мали турбуватися про початкову освіту дітей. Право облаштування таких опікунств покладалося на

---

¹¹ЦДІАК України, ф.127, оп.998, спр.133, арк.4-13.

¹²Крыжановский Е.М. Основы «дидактики» в связи с основами церковно-приходской школы / Е.М. Крыжановский // Церковно-приходская школа. – 1889. – октябрь.

епархіального архієрея¹³. Як зазначав Ф.Благовидов, в тих епархіях, де духовенство отримувало підтримку з боку земств та парафіяльних опікунств діяльність церковно-парафіяльних шкіл мала позитивні результати¹⁴. З їх допомогою готувалися приміщення для шкіл, квартири для викладачів, надавалися дотації до платні, відкривалися бібліотеки. Наприклад, громада села Блаженівка Бердичівського повіту погодилася побудувати приміщення для церковно-парафіяльного училища та збирати по 60 руб. сріблом на його утримання. А в селищі Люминець того ж повіту сільська громада на утримання вчителя виділяла 20 руб. сріблом¹⁵. На чолі епархіальних опікунств могли призначатися і заможні парафіяни (землевласники).

25 травня 1874 р. було видане нове «Положення про початкові народні училища», за яким, з одного боку, всі початкові народні училища, крім духовних, підпорядковувалися Міністерству народної освіти, з іншого – посилювалися гоніння на домашні школи дяків та пономарів, які за своїм духом і методикою викладання були церковними.

До реформування становища православного духовенства в народній освіті, після прийняття постанови 1874 р., спонукали державно-політичні колізії та острах соціалістичної пропаганди, в основі якої було заперечення чи викривлення релігійно-моральних основ, неблагонадійність викладачів, які виховували дітей селян. Тому, в надісланій на ім'я Сави Тихомирова таємній записці, міністр внутрішніх справ М. Лоріс-Меліков пропонував замінити всіх народних вчителів настоятелями церков та їх помічниками. Проте священник не завжди міг виконувати свої викладацькі обов'язки, тому рекомендувалося від епархіального управління призначати священника або спостерігача, який би наглядав за веденням занять в цих школах. Що ж

---

¹³О приходских попечительствах при православных церквах // Православное обозрение. – 1864. – Т.15. – С.2–3.

¹⁴Благовидов Ф.В. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование Александра II / Ф.В.Благовидов. – Казань: Типография императорского университета, 1891. – С. 224.

¹⁵ЦДАК України, ф.127, оп. 876, спр. 276, арк.2.

стосується дівчат, то ті, які отримали освіту в єпархіальних училищах, вважалися благонадійними¹⁶.

В період проведення реформ влада вбачала доцільним у такій ситуації віддати контроль за викладанням Закону Божого та релігійно-моральним спрямуванням навчального процесу в духовних училищах єпархіальним архієреям. Духовному керівництву було надане право за своїм розпорядженням відкривати та закривати впроваджені ним початкові училища, а особам духовного звання не заборонялося бути в школах викладачами інших предметів. Згодом Синод видав більш докладне роз'яснення положень, наголошуючи на збереженні ролі православного духовенства в початковій освіті¹⁷.

Остаточна система управління церковно-парафіяльними школами затвердилась у 1884 р. із затвердженням «Правил про церковно-парафіяльні школи», що поширювалися на всі відкриті православним духовенством початкові народні школи Російської імперії. Правила уособлювали в собі реалізацію державної та релігійно-педагогічної концепції національної освіти, створили нормативну базу та визначили основні завдання: стверджувати в народі православні вчення віри та християнської моральності із засвоєнням елементарних знань. Такі школи відкривалися в сільській місцевості для освіти селянства, котре становило на той період 85 % від населення країни. Таким чином держава вирішила проблему формування християнського світогляду й елементарного навчання більшої частини юного покоління¹⁸. Ці освітні заклади виводилися з відомства світського навчального керівництва та передавалися в управління Училищним радам при Синоді. Цей документ реалізовував також політичні та просвітницькі погляди тодішнього обер-прокурора Синоду К. П. Побєдоносцева: *"З того*

¹⁶ОР РГБ, ф. 262, картон. 24, д. 50, л. 2-4.

¹⁷Циркулярний указ Святейшого Синода от 10 октября 1874 г

¹⁸Куликова С.В. Воспитание национального самосознания россиян в церковно приходской школе/ С.Куликова // Известия ВГПУ. – Волгоград, 2013. – С.146-151. – Режим доступа: <http://izvestia.vspu.ru/files/publics/82/146-151.pdf>

часу, як прокинулася і прийшла в рух думка в нашому суспільстві, стали нам твердити на усі лади про необхідність знання; стільки твердили, що саме поняття про просвіту ототожнювалося в умах нашої інтелігенції з кількістю знань. Звідси - розширення програм і вищого, і середнього, і навіть початкового навчання, звідси – полиці нашивдку на вербованих нерозумних учителів, приставлених до кожної науки для того, щоб порожнечі не було, звідси – формалізм іспитів і випробувальних комісій....За народним поняттям, школа учить читати, писати і думати, але, в нероздільному зв'язку з цим, учить знати Бога, любити Його і боятися, любити Вітчизну, шанувати батьків. Ось сума знань, умінь і відчуттів, які в сукупності своїй формують в людині совість і дають йому моральну силу, необхідну для того, щоб зберегти рівновагу в житті і витримувати боротьбу з негативними спонуканнями природи, з поганими навіюваннями і спокусами думки"¹⁹.

Вказаний проект надавав державну підтримку церковно-парафіяльним школам, але не всім, а найбільшим та найкращим, як заохочення. Початкові освітні заклади духовного відомства поділялися на чотири категорії:

1) *школи грамоти* – відкривалася в тих місцевостях, де не було свого храму та священика. Викладали в них наймані викладачі, які повинні були навчити населення читати та писати;

2) *однокласні церковно-парафіяльні школи* – засновані в населених пунктах, де була церква. В них викладався Закон Божий, читання, письмо, арифметика, історія Росії та церковний спів;

3) *двокласні церковно-парафіяльні школи* мали вищезазначену освітню програму, ділилися на два паралельні класи та засновувалися в містах та

---

¹⁹Победоносцев К. П. Великая ложь нашего времени. – Режим доступу: http://legitimist.ru/lib/philosophy/k_pobedonoscev_velikaya_lozh_nashego_vremeni.pdf

містечках. Велося поглиблене вивчення церковнослов'янської та російської мови, Закону Божого, арифметики, історії, географії, креслення .

Отож, 1884 р. відкрив новий період для церковного шкільництва, і саме держава визначила провідну роль Церкви в просвітництві та релігійно-моральному вихованні суспільства. Проте така позиція обер-прокурора зіштовхнулася з різкою критикою його дій в пресі, яка наголошувала на тому, що потрібно навести лад в самій церковній організації, а вже потім думати про залучення її до освітнього процесу. Тому, письменник-богослов Г. Флоровський дорікав обер-прокурору в половинчастості його поглядів та консерватизмі, називаючи такі кроки «початками прикладного напівпросвітництва»²⁰.

Відповідно до затвердженого положення, керівництво церковно-парафіяльними школами покладалося на єпархіального архієрея, який затверджував претендентів на учительські вакансії та в подальшому контролював їхню діяльність. У кожній єпархії створювалася Училищна рада для колегіального обговорення проблем церковного шкільництва, до її складу входили представники духовенства та громадські особи за обов'язкової умови, що кандидат відданий справі народної просвіти та обізнаний з особливостями життя та духовними потребами населення. Права єпархіальних училищних рад могли на себе перебирати єпархіальні церковні братства, однією зі сфер діяльності якого і була організація освітньої діяльності церковних шкіл²¹. Так, відділення Лубенського Спасо-Преображенського братства, за статутом, могли відкриватися тільки в тих парафіях, де існували церковно-парафіяльні школи, які і засновувалися за

²⁰Флоровский Г. Пути русского богословия / Г. Флоровский. – Вильнюс, 1991. – С.421.

²¹ Дворецкий Е.В. Складывание системы управления церковными школами в России в 1884-1896 гг. / Е.В Дворецкий, К.В.Козлов // Научные ведомости БелГУ. Серия История. Политология. Экономика. Информатика – 2014. - №15 (186). Вып.31 – С.112-115

умови патронату відділеннями братств²². Церковно-парафіяльні школи отримували підтримку від приватних осіб, наприклад, Озерська змішана церковно-парафіяльна школа (Кобеляцький повіт) фінансувалася за рахунок поміщиці О. Гавриленко; після її смерті на рахунок школи надходили відсотки з вкладу розміром 5000 крб.²³.

Вважаємо, дослідник Є. Дворецький доцільно зазначив, що в управлінні системою церковно-парафіяльного шкільництва церковними братствами не було ефективності, оскільки вони були громадською організацією і їм не вистачало адміністративного ресурсу; крім того, підтримка церковно-парафіяльної освіти була не єдиною сферою діяльності братств, що підтвердило неефективність таких адміністративних поєднань, і станом на 1891 р. по території Російської імперії управлінням церковно-парафіяльних шкіл братства займалися лише у 18 єпархіях.

Висновок. Отже, в період державних реформ в Російській імперії другої половини XIX ст. церковно-парафіяльна школа пройшла нелегкий шлях становлення в освітній системі. Їх діяльність отримує неоднозначні наукові судження і до сьогодні. Але варто констатувати той факт, що суспільно-політичне значення церковно-парафіяльних шкіл розуміла світська влада. Адже вона буде сильною, якщо заснована на вірі і єдності духовної свідомості між народом і урядом. Вона мала низку переваг перед іншими видами шкіл через свою доступність, безкоштовність для простого населення, дешева – для держави. Вона повинна була сприяти розширенню релігійного компонента в навчанні, на якому і має ґрунтуватися весь виховний процес, а саме – від формування світогляду та моральних якостей, до моделювання норм повсякденного життя та поведінки. Вагомим недоліком в діяльності церковних шкіл залишалася відсутність стабільного

---

²²Проект Устава отделений Лубенского Спасо-Преображенского братства. // ПЕВ – 1890. – №12 – С. 456.

²³Правила деятельности отделения Лубенского Спасо-Преображенского братства // ПЕВ – 1895. – № 25 – С.162-163.

фінансування та забезпечення матеріальної бази, тому, основа фінансового забезпечення покладалася безпосередньо на єпархіальні можливості.